

Berit von der Lippe og Jo Bech-Karlsen

Kairos - makt og motmakt

Mediespillet om Telenors u-etiske praksiser i Bangladesh

En dialog

Mye sto på spill da avsløringen kom – tilsynelatende fra klar himmel: Det norske konsernet Telenor (og svenske Ericsson) hadde underleverandører i Bangladesh som opererte med barnarbeid, farlige arbeidsforhold og miljøkriminalitet. Opplysningene kom fram i en dansk tv-dokumentar og skapte en akutt retorisk situasjon. Et påtrengende problem framprovoserte en rekke retoriske ytringer i mediene. Noe måtte sies – av noen, fortrinnsvis av Jon Fredrik Baksaas, konsernsjef i Telenor.

I denne dialogen står den antikke talekunstens begrep om kairos i fokus. Med kairos forstår vi den konkrete situasjonen som utsagn griper inn i eller svarer på. Spissformulert blir spørsmålet: Var det selve situasjonen i Bangladesh som sådan som ”skapte” en retorisk situasjon (kairos), og tvang direktøren på banen, eller var det snarere retoriske ytringer (debatten som fulgte dokumentaren) som gjorde at Baksaas måtte uttale seg i det offentlige rom? Disse problemstillingene drøftes i forhold til medier og mediemakt. Hva var medienes rolle? Var journalistene aktive som overbevisende retorikere, eller spilte de rett og slett rollen som formidlere av makthaveres og kritikeres retoriske ytringer? Hva slags retorisk spill var det som foregikk?

Onsdag 14. mai 2008 ble det formidlet i mange norske medier samtidig: En dansk tv-dokumentar hadde avslørt grove regelbrudd på arbeidsmiljø og etikk hos Telenors (og Ericssons) underleverandører i Bangladesh. Telenor har Staten som hovedaksjonær og er dermed særlig utsatt når de er involvert i – og begår - slike regelbrudd. Det forventes at Telenor skal følge ”spillereglene”. Mediene gjorde kjent at den danske dokumentaren skulle vises på NRK Brennpunkt neste dag (og også på svensk og dansk tv). Nå gjaldt det å ”si de

riktige ting på den rette måten på et passende tidspunkt til et egnet publikum”¹, med andre ord – rette ord til rett tid. Mange kjente at de var fanget i en retorisk situasjon. Det er tid for tale, og det er tid for taushet. Nå var det tid for tale.

Hva en retorisk situasjon er, er omstridt. En lenge dominerende forståelse var at kairos foreligger når tiden er inne for noe og eksisterer uavhengig av diskurs. Situasjonen foreligger ganske enkelt, det vil si problematisk nok, i forkant av diskurs – altså i forkant av retorisk respons. Det dreier seg om en situasjon som krever en tale – og handling. Lloyd F. Bitzer, som skrev klassikeren *The Rhetorical Situation*,² bygger på denne forståelsen. Bitzers syn på kairos er sammenfallende med antikkens, det vil si Platons, idet begge forstår kairos som en viktig anledning til å korrigere noe objektivt feilbarlig som kan rettes på ved rett forståelse eller ”rette ord til rett tid”. Derimot er Platons tanker om en nærmest transcendental sannhet adskillig mer opphøyet enn den sannhet Bitzer etterstreber.³ Bitzer hevder likevel – og i likhet med Platon - at den retoriske situasjon springer ut av et påtrengende problem, *exigence*, definert av gitte – og ikke retorisk konstruerte – omstendigheter. Dernest handler det om å finne en passende respons - rettet mot et publikum.

Richard F. Vatz er en annen sentral teoretiker, som har kritisert Bitzers teori ved å hevde at retorikk ikke nødvendigvis må være situasjonsbetinget, men at situasjoner tolkes og dermed er retoriske: ”...retorikk er årsak til mening, ikke en virkning. Den kommer før, ikke etter, en situasjons innflytelse”.⁴ Vi vil diskutere begge utgangspunktene i forhold til det retoriske spillet i Telenor-saken. Men vi følger ikke Bitzers (og Platons) forståelse av situasjonen som et fenomen mennesker kan forstå helt og fullt og som dermed er uavhengig av det retoriske. I vår dialog om journalistikk og massemedier blir denne filosofiske og vitenskapsteoretiske debatten enklere å hankses med, fordi medieutspill og medietekster så eksplisitt befinner seg innenfor retoriske felt. Journalisters fortellinger er mer eller mindre i overensstemmelse med ”virkeligheten der ute”, og de forteller om (deler av) den ved hjelp av de retoriske virkemidler de finner passende innenfor sine sjangre og fagfelt. En problemstilling er hvorvidt ”et passende svar” fra Telenor og Baksaas kan ses på primært som en konsekvens av en situasjon (arbeidsforholdene i Bangladesh) – og dermed uavhengig av mediedebatt og retoriske innspill.

¹ Lindhardt 1987: 163.

² Bitzer 1968: 1-14.

³ Verken Bitzer eller Vatz bruker begrepet kairos, bare den retoriske situasjon, ”men det er åpenbart at kairos og den retoriske situasjon handler om det samme”, skriver Jens Kjeldsen (2003: 80). Det er altså likevel forskjell på antikkens begrep om kairos og Bitzers begrep om den retoriske situasjon, som vi nettopp har vist..

⁴ Vatz 1973: 154-161

Vi vil knytte vår fortelling om Telenor opp til denne velkjente diskusjonen mellom Bitzer og Vatz, men ikke nøye oss med det. Vi vil også trekke inn andre og nyere perspektiver på retoriske situasjoner lenger ute i dialogen, blant annet Cheryl Glenns begrep om ”taushetens retorikk”, retorikk og kjønn, hegemonisk handlemåte (hos Telenor-ledelsen og i mediene), Egil Fossums nivåer i journalistikken og Theresa Lauretis’ teorier om samspillet mellom sosiale praksiser og språkbruk.

Hvorfor mener vi det er fruktbart å analysere mediedekningen av Telenor-skandalen ved hjelp av retorikkens begrep om kairos – den retoriske situasjon? Kunne vi for eksempel ikke like gjerne se på nyhetskriterier og journalistisk kildebruk? I sin bok *Bag nyhederne*⁵ skriver den danske medieforskeren Ida Schultz at mye av nyhetsspillet slett ikke handler om begivenheter, kilder eller nyhetskriterier, men om å kjenne sine medspillere og motspillere, om å kunne forstå og akseptere spillets regler – ”om at kunne læse nyhetsspillet”.⁶ Schultz innfører begrepet ”nyhedshabitus”, som blant annet beskriver det forhold at journalistisk praksis innebærer interessekamper.⁷ Nyhetskriteriene kan altså ikke alene forklare nyhetenes utvalg og vinkling. Nettopp her mener vi den retoriske situasjonen er fruktbar, fordi interessekonflikter, på alle nivåer, åpenbarer seg og blir tydeligere gjennom kairos.

Mennesker leser og forstår situasjoner forskjellig. Situasjoner skapes av diskurs, av retorikk. Men dette betyr selvsagt ikke at hendelser ikke foregår, at de ikke fins før diskursen og retorikken. Med referanse til Bourdieus forståelse av doxa, kan det være relevant å snakke om situasjoner som befinner seg utenfor det-tatt-for-gitte (altså doxa) - og *dermed* registreres som situasjon. Så kommer den retoriske responsen, for eksempel i forbindelse med en ”naturkatastrofe”. Denne er sjelden utelukkende eller bare en naturkatastrofe. Menneskers inngripen i naturen gjør det komplisert å skille natur fra kultur, som igjen betyr at man allerede ved benevnelsen naturkatastrofe, ved valg av ord, viser den retoriske dimensjon i menneskers møte med og opplevelse av situasjonen. Dette kompliserte samspillet ser Bitzer bort fra når han ganske bastant konstaterer at naturkatastrofer er uinteressante fenomener for forståelse av retoriske situasjoner – naturkatastrofer forstår han som om naturens gang er ”naturens gang”. Retoriske situasjoner ”must be something that can be potentially modified if

⁵ Ida Schultz. (2006) *Bag nyhederne – værdier, idealer og praksis*. Århus: Åjour. Bygger på doktoravhandlingen *Bag om nyhedskriterierne. En etnografisk feltanalyse af nyhedsværdier i journalistisk praksis*. Roskilde Universitetscenter 2006.

⁶ Sitert etter Kabel 2008: 48.

⁷ Op. Cit.: 49.

discourse that responds to it is to qualify as rhetoric--"death, winter, and some natural disasters, for instance--are exigencies to be sure, but they are not rhetorical." ⁸

I følge Bitzer, som selv ikke benytter begrepet doxa, fins det, slik Bourdieus forståelse av doxa indikerer, mange retoriske situasjoner som aldri resulterer i retoriske ytringer, situasjoner som kan bli borte eller forsvinne uten overhode å ha blitt registrert som en situasjon. Men *om* det blir en retorisk respons, må det altså foreligge en situasjon. Dette er relevant for den saken, situasjonen, vi her omhandler. Situasjonen forelå, den var der, og den kom til å forårsake respons, altså retorisk handling. Det skulle faktisk bli en retorisk situasjon der det med Bitzer kunne bli "mulig å frambringe forandring i verden ved hjelp av språklige ytringer".⁹ Det frambrakte en retorisk ytring som – stadig i følge Bitzer - "har til hensikt å frambringe handling eller forandring"¹⁰. Retorikk er handlingsrettet kommunikasjon, og her handler forandring i verden om å svekke, nyansere, bekrefte eller styrke budskapet i den danske dokumentaren. Dokumentarens visuelle retorikk fungerte som dokumentasjon på overtredelse av lovverk knyttet til arbeidsforhold og barnearbeid. Men dokumentaren fungerte også på et annet plan - som et slags bindeledd mellom de to synspunktene vi drøfter: Vi får se en situasjon som foreligger i forkant av den retoriske situasjon som omtales her (og som vi kommer tilbake til). Retorikk kan også handle om å komme med avledende ut- eller innspill. Rammen for retorikk er hensiktsorientering. Hvilken retorisk strategi ville være mest hensiktsmessig? For de ansvarlige lederne? For kritikerne? For mediene og journalistene? , Med referanse til "retorikkens taushet" eller "taushetens retorikk" (som vi også kommer tilbake til)) kan det suppleres med minst ett spørsmål: Hvilken strategi ville være hensiktsmessig for barna og menneskene dokumentaren viste fram?

Vatz ser ikke retorikk og situasjon som adskilte fenomener, i og med at han betrakter situasjoner som retoriske. Ut fra ham blir dermed spørsmålene noen andre. Hva er det retoriske i den situasjonen den danske dokumentaren har skapt? Hvilke ytringer – og bilder - har forårsaket denne retoriske situasjonen? Et viktig spørsmål blir hva som kan oppfattes som påtrengende, og for hvem?

⁸ Bitzer, Op.Cit.: 6.

⁹ Bitzer 1968.

¹⁰ Op. Cit.

Som utgangspunkt for denne dialogen har vi spesielt fulgt papiravisen Aftenpostens dekning av saken fra 14. til 21. mai 2008.¹¹ Vi vil hente teksteksempler derfra der vi har bruk for det, med særlig blick for nye retoriske situasjoner som etterskjelv av det kairos den danske tv-dokumentaren skapte.

Berit von der Lippe

Enkelte målbærer i dag en såkalt sofistisk oppfatning og hevder, som for eksempel Eric White¹², at enhver retorisk situasjon er unik, kontingent og må gripes umiddelbart, der og da/her og nå, fordi det aldri vil kunne dreie seg om annet enn provisoriske grep på aktuelle situasjoner. Situasjoner anses – i stor grad - å være kontrollerbare. Her ligger også det paradoksale ved det jeg forstår som Bitzers posisjon. Jeg vil låne øre eller øyne fra Vatz for å anskueliggjøre aspekter ved dette. Vatz viser til Bitzers fokus på ”exigence as an imperfection to be corrected”, som innebærer at en positiv respons skulle være åpenbar og i allefall mulig. Til dette svarer Vatz: ”We learn for exemple that the obvious positive modification of pollution of our air is ´reduction of pollution`. One wonders what the obvious ´positive modification` of the military-industrial complex is.”¹³ For enkelte vil ´positive modifikasjoner` i mange tilfeller (situasjoner) ikke være synlige fordi tingenes tilstand ikke synes å trenge slike. Positive modifikasjoner i forhold til forurensing er synlige for de fleste. Eventuelle modifikasjoner med hensyn til det militærindustrielle kompleks, vil kunne peke i ulike retninger. ´Positive modification´ vil kunne bety tettere samarbeid mellom det militære og det industrielle (våpenindustrien). Det vil også kunne bety det motsatte.

Situasjoner tolkes innenfor ulike paradigmer og det vil – slik tilfellet er i dagens medie verden – handle om konstruksjoner, der noe stenges ute og overses, mens noe annet synliggjøres. Det vil dermed ikke bare handle om konstruksjoner av nåtida, men også om å legge føringer for forståelser av framtidige retoriske situasjoner – og svar på slike. Det dreier seg ofte om opportuniste, om opportunistisk å prøve å marginalisere det usikre som alltid vil ligge i spådommer om framtida. Vellykket retorikk dreier seg nettopp om dette. At det dermed vil kunne handle om å ”kolonialisere” det framtidige på et vis som gir en selv fordeler ved neste korsvei, må dessuten også kunne sies å være et aspekt ved vellykket retorikk.

¹¹ Vi velger papiravisen Aftenposten fordi den er vår største seriøse abonnementsavis og fordi det medfører en nødvendig avgrensning av eksempel materialet. Dessuten spilte Aftenposten en viss rolle i utviklingen av saken.

¹² White 1987:14

¹³ Vatz 1994 :156

Samtidig underbygger denne type provisoriske grep nettopp det Vatz står for, nemlig vektlegging av den retoriske situasjon som noe post-retorisk, noe som kommer etter det allerede eksisterende retoriske – det retoriske forstått som menneskers mangelfulle evne til å fatte eller be-gripe verden ”slik-den-er”. Enighet om hva som er, og hva som er sosiale konstruksjoner, vil det aldri bli. Men vi vet at vi ikke ser verden med noe guddommelig all-viter-blikk – uhildet av kulturarv og tradisjoner. Dette preger også måten retoriske situasjoner forstås på og blir særdeles tydelig i de retoriske situasjoner vi omtaler her. Jeg er fristet til å knytte an til Gramscis hegemoni-begrep: Det nesten tatt-for-gitte ved dagens økonomiske globale system, der problemer – inntil høsten 2009? - knapt fins i retorikken.¹⁴ *Utfordringer* er det derimot mange av – hver dag. Og utfordringer fordrer sjelden andre eller alternative systemer. Utfordringer tas. Problemer er det verre med. De plasseres vanskeligere enn utfordringene innenfor dominerende tenkning og praksis – slik verden nå en gang er. Forståelse av retoriske situasjoner bærer preg av dette. Samtidig mer enn antyder jeg at både Bitzer og Vatz åpner for flere perspektiver. At de så å si plasserer seg selv som antagonister, kan, for å ta et dristig grep, muligens være retorisk, men ikke helt uvanlig innen akademisk praksis. Det gjelder å ha rett, det pågår en kamp om å bli ansett og sett som seierherre innen sitt felt. Dessuten fins det visse fellestrekk i de to teoretikernes tenkning om den retoriske situasjon, noe jeg vil komme tilbake til.

Jo Bech-Karlsen

Telenor-ledelsens ryggmargsrefleks var å ta utfordringen i situasjonen etter at dokumentaren var på vei ut i tv-kanalene: Hvordan skulle de komme på offensiven i norsk og nordisk offentlighet? Hvordan skulle de håndtere mediene? Hvordan skulle de redde Telenors omdømme? Ut fra en slik situasjonsforståelse spretter retoriske situasjoner opp som paddehatter, unike og kontingente, slik White hevder, og må håndteres fortløpende og umiddelbart, uten at de settes inn i noe overordnet problemsystem. Hegemoniet må opprettholdes. Telenorsjef Jon Fredrik Baksaas forsøkte – også denne gangen - å være situasjonens herre. Da gjør man det man finner påkrevet: Man arrangerer videokonferanse, seinere pressekonferanse, og aller helst, som i dette tilfellet, bare for enkelte spesielt utvalgte medier. Baksaas gjorde dette muligens etter oppskriften: ”Vi er sterkt berørt av saken og de menneskelige sidene ved den. Dette er helt uakseptabelt. Vi har kurset underleverandørene i

¹⁴ Gramsci 1978

helse, miljø og sikkerhet, men vi har helt klart vært for dårlige til å følge opp i etterkant.”¹⁵ Utsagnet er en lapskaus av etos, patos og logos, i tilsynelatende usortert orden. Det er uklart hva konsernsjefen forsøker å formidle: Har han virkelig tatt Alvoret inn over seg, eller er dette en forsvarstale?

Pusterommet Telenor-ledelsen håper å ha skaffet seg, kan være trangere enn man ønsker seg. Baksaaas og hans medierådgivere hadde oppfattet situasjonen som et påtrengende problem, et problem han måtte imøtegå overfor publikum. Implisitt kan det handle om en form for metamorfose, der problem blir utfordringer som kan tas nesten på strak arm. Det var situasjonen som var problemet, ikke problemet selv. Dét befant seg delvis i Bangladesh og delvis i bedriftskulturen i Telenor. Dermed var den påtrengende utfordringen å håndtere situasjonen mer enn å søke etter røttene til problemet som hadde frambrakt situasjonen. Dette er en situasjonsforståelse i overensstemmelse med Bitzer, og som du sier Berit, en form for opportuniste som kjennetegner mange av de grep bedriftsledere tar i vanskelige situasjoner. Ofte er en slik tenkemåte synonymt med mediehåndtering. Hva mener du Vatz’ tenkning om kairos kan tilføre forståelsen av slike situasjoner?

Berit von der Lippe

Jeg tror bedriftsledere som Baksaaas innehar en glødende, men overdreven tro på egen retoriske potens. Den klassiske retorikkens forståelser av den retoriske situasjon tilkjennega, til tross for uenigheter og ulike oppfatninger, spenningen mellom det usikre eller uoversiktelige og menneskets retoriske handlekraft. Denne spenningen er det slett ikke sikkert en del eliter innen næringsliv og finansverden kjenner nevneverdig til. De vet selvsagt om usikre aspekter ved egen gj ren og laden, men ydmykhet synes ikke å være en framtreddende egenskap. Likevel mener jeg Baksaaas og andre i liknende situasjoner anskueliggj r nettopp drøftingen knyttet til Bitzer og Vatz og viser hvorfor den enes perspektiver ikke fullstendig utelukker den andres.

Enkelte søker å plassere Bitzer som realist, det gjelder å se hindringer og muligheter der og da eller her og nå. Retorisk tale er et passende svar (a fitting response) på situasjonens krav. Et slikt svar eller respons er mulig, og en slik anledning b r og kan gripes retorisk. Dette er i og for seg lite kontroversielt, men når han velger bort eller tier om det problematiske ved forståelsen av naturkatastrofer eller ‘positive modification’ i forhold til det milit rindustielle, er det nettopp det komplekse og flertydige Bitzer overser. Vatz ses mer som en

¹⁵ Aftenposten 14..05.2008, s. 4, del 3.

konstruksjonist, men drøfter i liten grad sosiokulturelle tradisjoner som ligger forut for situasjonen og gir føringer for hva og hvem som ses, og dermed også hva som sies av hvem.

Det er i lys – eller i mørke – av dette man bør se Telenor-saken og andre saker slik de framstår i medier. Allerede eksisterende tenke- og talemåter fører til pre-situasjonelle tolkninger og talemåter når en situasjon oppstår. Dette er, slik jeg leser Vatz, hva som menes med det pre-retoriske, det at situasjonen er resultat av en retorisk ytring. Det er dette Bitzer ikke synes å se. Det er da vitterlig menneskers persepsjon, tolkning og ytring som bidrar til at visse situasjoner blir sett, altså blir situasjoner som vekker til live retorisk respons.

Den akademiske diskusjonen eller uenigheten, ikke bare mellom Bitzer og Vatz, men også mange andre(s) ulike oppfatninger av den retoriske situasjonen, kan ses som en logisk og nærmest naturlig fortsettelse av tidligere tanker. Uansett sprikende oppfatninger vil de færreste avskrive helt menneskers muligheter for retorisk handlekraft. Og i alle fall ikke for de makteliter som konsernsjefer tilhører.

Jo Bech-Karlsen

Telenor-sjefen forsøker selvsagt å ta regi over mediene. Han har et forsprang. Han har kjent til innholdet i tv-dokumentaren i flere uker og har hatt tid til å legge opp en strategi sammen med sine rådgivere. De venter på det rette tidspunkt. De måtte avveie hva som var høvelig ytring, rett måte å ytre seg på og rett publikum å henvende seg til. For å besvare disse spørsmålene måtte de med Bitzer kartlegge den retoriske situasjonen ytterligere: Hva var det som skilte den fra andre situasjoner? Den skilte seg fra andre typer situasjoner ved at den var ufrivillig, selvpåført, men like fullt påtvunget, akutt og tvingende. Den ropte på en tale. Det gjaldt å handle raskt, men ikke for raskt, og komme andre i forkjøpet. Baksaa valgte i første omgang å invitere tre utvalgte skandinaviske medier til en videokonferanse to dager før dokumentaren skulle vises på tv. En slik videokonferanse gir større kontroll enn en åpen pressekonferanse, der journalister og andre kan ta over regien og skape nye retoriske situasjoner.

Også de norske journalistene var i kairos: De innså at det var på høy tid å ta fatt i saken! De var satt i forlegenhet på to måter: For det første var det en dansk tv-journalist som hadde avslørt problemene i Telenor, og ikke dem. For det andre hadde Telenor-ledelsen kommet dem i forkjøpet ved å sile og lekke til utvalgte medier. Journalistene i Aftenposten hadde oppfattet at Baksaa forsøkte å ta initiativet for å dempe kritikken, men de hadde ikke så mye å stille opp med. Det kritiske grepet de gjør bruk av, er å sammenstille opplysningene i dokumentaren med det Baksaa sa i video-konferansen. Slik kan de gjøre et poeng av hva han

ikke sa, for eksempel i disse setningene: ”Men Baksaaas sa ikke et ord om at en arbeider hadde falt i et usikret syrebad og omkommet.” Og: ”Det han ikke sier er at Telenor har bygget opp enorme verdier i Bangladesh (...)”¹⁶ Ved å bruke disse kommenterende negasjonene, utnytter journalistene de tvingende omstendigheter i kairos, ved at ingen har kontroll og at det fins lite kunnskap om situasjonen. Slik bidrar de til å skape tvil om Telenor-sjefens etos. Gjennom disse retoriske virkemidlene forsøker journalistene å frigjøre seg fra formidlerrollen og vise at Telenor-sjefen holder alvorlige forhold (som minst ett dødsfall, seinere viste det seg å være flere) skjult.

I mediene har journalistene større hastverk enn Baksaaas, og ikke samme mulighet til å forberede seg. Aktualitets- og konkurransehensyn gjør det nødvendig å komme ut umiddelbart. Det gjelder å ikke tape i nyhetskampen. Telenor-saken var såkalt fellesstoff, fordi gravearbeidet allerede var gjort og bekjentgjort av den danske journalisten. Fellesstoff kan av og til droppes eller tones ned, men denne saken var så stor at mediene måtte spille med. utfordringen var å utvikle egne vinkler og kilder, og ikke minst få tilgang til nøkkeldokumentene. Denne dagen måtte Aftenposten og andre medier nøye seg med referatjournalistikk. Journalistene refererte opplysningene i dokumentaren og hva Telenor-sjefen hadde uttalt til noen utvalgte medier. De refererte også fra en e-post fra næringsministeren, men han uttalte seg vagt og med forbehold. De måtte avfinne seg med at det var andre som hadde regien.

Med utgangspunkt i Bitzers situasjonsbegrep, har Jens Kjeldsen¹⁷ analysert den retoriske situasjonens livssyklus, og deler den inn i fire: 1. Opprinnelse (den retoriske situasjonens begynnelse), 2. Modenhet (publikum er oppmerksom på et påtrengende problem), 3. Forringelse (overmodenhet) og 4. Oppløsning (den retoriske situasjonen oppløses). ”Retoriske situasjoner oppstår, vokser og modnes inntil det tidspunktet hvor et svar er mest passende”, skriver han. Denne tenkemåten er overførbar på hvordan journalister forholder seg når et påtrengende problem seiler opp. De vet godt at en moden retorisk situasjon kan være kortvarig, og må gripes i det rette øyeblikk. De må utnytte den lydhørhet som finnes overfor det påtrengende problemet mens den er der. Første vilkår for vellykket journalistisk kommunikasjon er at det finnes en interesse der ute, blant publikum. For å hjelpe til med å beregne denne interessen, har journalister utarbeidet et sett med nyhetskriterier, som skal sikre

¹⁶ Aftenposten 14.08.2008, s. 4, del 3.

¹⁷ Kjeldsen 2006: 89-93.

at journalistikken er mest mulig interessevekkende. Disse nyhetskriteriene har vært kritisert ut fra mange utgangspunkter, og hvor godt de treffer er usikkert. Som nevnt i innledningen, viser Ida Schultz' forskning at de i alle fall ikke er tilstrekkelige for å forstå nyhetsjournalistikken. Videre, skriver Kjeldsen, avhenger lydhørheten av "muligheten for å konfrontere og endre problemet". Også dette er velkjent for journalistene; de hevder stadig at de vil konfrontere for å endre, og dermed være formidlere av endringer. Men forutsetningen er igjen at engasjementet vekker gjenklang hos publikum. Dét handler også om journalistenes etos. Også et av de andre vilkårene for lydhørhet som Kjeldsen nevner er velkjent i redaksjonene: Interessen avhenger av "situasjonens krav om umiddelbar handling". Når det påtrengende problemet oppstår og begynner å modne, må journalistene finne det rette øyeblikk. Vanligvis gjelder det å handle raskt. Journalistene vil normalt konfrontere de ansvarlige og kreve umiddelbar handling – og endring. Hele det journalistiske samfunnsoppdraget bygger jo på denne muligheten til raskt og effektivt å rette på feil og problemer i samfunnsmaskineriet. Samfunnsoppdraget er så å si vokst ut av en situasjonsforståelse som likner Bitzers, med den samme forutsigbarhet. Mediene ser på seg selv som renholdsvesen. Men renholderne er også makthavere med betydelig slagkraft (som maktutredere i Norge og andre land lenge har vist). En slik tvetydig selvforståelse er ikke uproblematisk. Den kan lede til den tatt-for-gitt-het som Gramsci beskriver. Man ekspederer utfordringer i stedet for å analysere problemer. Man framtvinger kosmetiske endringer mens de virkelige problemene består. For også journalister og medier har et hegemoni å forsvare. Det kan være viktigere å framstå med et skinn av endringsdyktighet enn å gå løs på virkelige problemer.

I det de norske journalistene kommer på banen i Telenor-saken, er situasjonen på vei over i syklusens fase 2; via nettmedier begynner budskapet å bli kjent og skape et påtrengende problem (for Telenor). Men egentlig er dette for seint for å komme på offensiven; for journalistene er situasjonen overmoden allerede i fase 2. For å være på høyden må de inn i syklusens fase 1 og sette dagsorden. Her kommer de bakpå; andre har satt dagsorden. Telenor-ledelsens mediehåndtering tok sikte på å bevege situasjonen lengst mulig mot punkt 3 – forringelse. En sak som gjentas i ulike versjoner i mediene kan lett bli overmoden for publikum; en nyhet er ny bare en gang. Interessen kan vare kort tid. Derfor gjelder det å kontrollere førsteversjonen. Det vet bedriftsledere – og ikke minst deres drevne kommunikasjonsrådgivere.

Men fase 2 i kairos viste seg å være seiglivet i denne saken. Det skyldes særlig at problemet endret karakter da Aftenposten 16. mai kunne avsløre at Telenor-ledelsen var blitt advart og purret gjentatte ganger av en etisk rådgiver i over to år, uten å gjøre noe med de alvorlige forholdene.¹⁸ Sannsynligvis skapte dette en ny interesse blant publikum, som kan ha kjent seg ført bak lyset av Baksaa og co. Hvorfor hadde de ikke hørt på sin egen etiske rådgiver? Hvorfor hadde de holdt dette skjult? ”Vi har flere ganger siden 2006 påpekt overfor Telenor at de ikke har fulgt opp arbeidet med etiske retningslinjer internt og hos leverandørene”, sa daglig leder Kristin Holter i etikkorganisasjonen Initiativ for etisk handel (IEH), som Telenor er medlem av. Hun opplyste at Telenor hadde innlevert nærmest blanke etikkrapporter for 2005 og 2006 og at rapporten for 2007 avslørte store mangler. Telenor-ledelsen var påført et nytt problem: Var det etter dette troverdig at ledelsen ikke hadde visst noe om forholdene hos underleverandørene i Bangladesh, slik de hevdet?

Vi skrev innledningsvis at avsløringen kom ”tilsynelatende fra klar himmel”. Det var altså bare tilsynelatende. Journalistene i Aftenposten hadde tatt tilbake noe av initiativet. Telenor-ledelsen blir nødt til å legge om taktikken (og retorikken). Informasjonsrådgiverne rådet Baksaa til å ”ta en puddel”, det vil si legge seg flat og beklage. Vi skal seinere se på den manøveren. Men Berit, du har skrevet om det du kaller taushetens retorikk. Nå forsker du på retorikk og kjønn. Er noe av dette relevant for å forklare hvordan eller hvorfor en så viktig kilde som Kristin Holter i IEH var (tilsynelatende) taus i over to år?

Berit von der Lippe:

Uttrykket eller begrepet ‘taushetens retorikk’ har jeg lånt fra den nordamerikanske professoren i retorikk, Cheryl Glenn¹⁹. Hun skriver blant annet at å forestille seg ”a rhetoric of silence might seem peculiar, given the Western tendency to overvalue speech and speaking out...” og trekker fram hvordan man i den retoriske tradisjon har fokus hovedsaklig rettet hen mot taleren, retorikken vi hører eller ser. Taleren eller utsigeren synes dessuten å kunne avgjøre når det er tid for tale og tid for taushet. Det handler oftest om retorisk vellykkethet eller manglende sådan fra maktens perspektiv²⁰.

¹⁸ Aftenposten 16.08.2008, s.2-3, del 3.

¹⁹ Glenn 2002.:261-92.

²⁰ Johannesen 1974 :.25-35.

Se også Glenn 2004.

Taushetsstrategi utøves kontinuerlig av makteliter, tilhørende finans og næringsliv, samt den politiske makteliten. Den kan ha og ta mange former også i et retorisk perspektiv. Som tallet null i matematikk, er taushet også et tegn med adskillig betydning. Hensiktsmessig og retorisk potensielt vellykket taushet kan beskrives som aktivt ”non-engagement” ved å prøve å velge taushet ut fra egne behov eller interesser. Retorikk handler like mye om taushet som det handler om tale. ”Just as we use words to obfuscate meaning or to buy time, we use silence, sometimes productively, sometimes not – just as we use speech.”²¹. Kristin Holter omgis ganske sikkert av kommunikasjonsrådgivere – hun også. Dessuten vil nærheten mellom ulike instanser/bedrifter, her Telenor og IEH, kunne være større enn mange antar. Derfor spørres det også om hvem som overvåker overvåkeren. Holter og hennes instans har tydeligvis ansett taushet som kløktig retorisk strategi – i alle fall ut til det offentlige rom.

Makten innen de viktigste storkonserner har alltid vært kjønnnet, slik den har det innen retorikken. Plassene har vært inntatt og opptatt av menn – som faktisk har kjønnete kropper med hoder som en naturlig del av kroppen(e). Dette perspektivet peker hen mot retorikk og tidligere tiders forståelse av den retoriske situasjonen sett hovedsakelig fra maktens kjønnsblinde ståsted: En tilsynelatende ikke-kjønnnet mann som finner ut når det er tid for tale og/eller tid for taushet. Sagt på en annen måte: Menn har alltid skrevet og snakket om menn og menns handlinger, men ikke om menn som menn, det vil si menn som kjønn. Makten er i dag fremdeles kjønnnet, riktignok med noe plass til begge kjønn. Plassene som fins og som inntas av kvinner i næringslivet, åpner sjelden for handlingsrom i strid med konsernets interesser.

Taushet kan være uttrykk for bevisst strategi og må ses i lys av makt. Når tausheten råder, samtidig som egen stemme brukes og tydelig kan høres, men ingen lytter, vil dette være situasjoner mange kjenner seg igjen i. ”What I am compelled to ask when veils seem more like walls, is who has the privilege of speaking?” spør Jacqueline Jones Royster²². Hvem som har, tar eller får dette privilegiet, handler selvsagt om mer enn kjønn; det handler ikke minst om makt. Velger man å inkludere etnisitet og religion, blir taushetens retorikk ytterligere kompleks. Tausheten fra arbeiderne i Bangladesh har vært skjebnesvanger for noen av dem, for andre har den vært overlevelsesstrategi og for ytterligere andre, de få som faktisk lot høre fra seg i dokumentaren, befant de seg plutselig i en situasjon der de fikk privilegiet å snakke.

²¹ Glenn 2002: .3

²² Royster 1996: 36

Glenns ord: "Really listening across worldviews operates as a straining toward interstanding - glimpsing what lies between the 'I' and the 'other'", blir i denne sammenhengen et utopisk sukk²³. Situasjonen sett fra Norge, det være seg fra Holter, Baksaas eller norske ministres ståsted, fortonte seg uansett totalt annerledes enn det den gjorde fra selve stedet der omgangen med livstruende gift knapt ble vurdert (som retorisk situasjon). Holter kom med sine utspill da den retoriske situasjonen så å si krevde det. Vaktbikkja måtte formidle at den vocket.

Jo Bech-Karlsen:

Allerede samme dag som Kristin Holter retter kritikk mot Telenor-ledelsen, kan vi ane en ny mediestrategi: Ledelsen skal ikke nøye seg med å "ta en puddel", men skal samtidig forsøke å dreie oppmerksomheten bort fra ansvar for det som har skjedd og over på tiltak og handling i framtiden. Telenor-ledelsen skal framstå som ydmyk, men først og fremst som handlingskraftig. I et intervju i Aftenposten sier konserndirektør Hilde Tonne, med ansvar for etikk i Telenor, at "vi tar selvkritikk på at vi ikke har fulgt opp dette godt nok, men nå tar vi grep. Nå konsentrerer vi oss om leverandørene i Bangladesh."²⁴ I en kritisk situasjon forsøker man igjen å komme på offensiven. I motsetning til Baksaas' uttalelser i videokonferansen to dager tidligere, hvor han framsto som nokså uklar, vektlegger Tonne retorikk basert fortrinnsvis på logos – for å opprettholde etos, sin egen og konsernets. Innrømmelsen stemmer sannsynligvis overens med publikums oppfatning av situasjonen (doxa) – det kan være "a fitting respons" med andre ord.

Journalistene (i Aftenposten og andre medier) er i en vanskelig situasjon. De er fortsatt opptatt av å konfrontere ledelsen med ansvaret. Hvordan skal *de* komme på offensiven og hindre Telenor-ledelsen i å sno seg unna ved å vri oppmerksomheten over på framtidige utfordringer og tiltak? I første omgang ytrer Aftenposten seg på lederplass. "Det er frykten for skandalen som har tvunget Telenor til å handle, ikke ønsket om å drive en menneskelig og forsvarlig virksomhet", skriver lederskribenten.²⁵ Videre konstateres det at selskapet "har valgt å ikke følge" sitt eget etiske regelverk: "Det går utover Telenors troverdighet i sin alminnelighet." Lederen er en meningssjanger, og i retorisk forstand har den neppe den helt store overbevisningskraften. I motsetning til nyhetsjournalistikken, mangler den oftest de bevismidler (evidentia) som gjør retorikken kraftfull. Alene, som meningsytring, kan den ikke

²³ Glenn Op. Cit.: 261-292

²⁴ Aftenposten 16.05.2008, s. 2, del 3.

²⁵ Aftenposten 16.05.2008, s. 2, del 2.

utrette stort. Aristoteles fastholdt det persuasive som retorikkens vesenskjenntegn, men la mer vekt på bevisførselen enn overbevisningen: ”ikke i og for sig at overbevise noen, men i hvert tilfælde at pege på de overbevisende momenter, der foreligger”.²⁶ Dette er sentralt i journalistikk, som grunnleggende bygger på toposlæren med sine sju spørrepronomen. Mens lederartikkelen nøyer seg med å argumentere og mene, skal nyhetsjournalistikkens overbevisning bygge på undersøkelse og dokumentasjon. Journalistene er på leting etter nye avsløringer som de kan konfrontere Telenor-sjefen med. De kommer, men lar vente på seg.

Berit von der Lippe

Først en kommentar til det du sier om etikkvokteren Holter og hennes retoriske handlekraft. For det første kan hun neppe sies å ha kommet med ”a fitting response” i forhold til retorisk situasjon. Du har rett i at det viktigste er det som ikke står der. ”Hun advarte Telenor i to år”, roper Aftenposten på førstesida og inne i avisen. Hun, altså Holter, har prøvd og prøvd, men ledelsen ville ikke høre. Skal leserne synes synd på denne kvinnen?

Heller ikke hun kom med riktig svar på riktig tid. Også hun kom sent – og ikke særlig godt. Når hun kom, forsøker hun å overbevise om at ledelsen og Baksaa med ett er opptatt av å løse problemene og supplerer med et hjertesukk: ”Hadde Telenor brukt våre verktøy, hadde de ikke blitt overrasket. Da hadde de sannsynligvis oppdaget de grusomme arbeidsforholdene i Bangladesh...”. Her snakker Holter om en ledelse som ikke har villet la høre fra seg til tross for gjentatte anmodninger om samtale. Men selvsagt kunne Holter ikke si: ”Vi har gang på gang prøvd å få kontakt med ledelsen og Baksaa, men de har ikke villet snakke med oss. De har overhode ikke brydd seg.” Eller: ”Min jobb er bare så vanskelig. Det håper jeg dere forstår.”

Journalistene er på leting etter nye avsløringer, sier du. Hvor er det journalistene leter? Telenor fins i mange land og har underleverandører i enda flere. Kanskje kunne noen av dem prøvd å lete der mulige liknende arbeidsforhold fins? Å lete uten å flytte på seg, fører sjelden til de helt store oppdagelsene. Dessuten er det mange andre som også har latt vente på seg. Både vi og journalistene har latt norske ministre slippe billig unna, ikke minst næringsministeren, i dette delvis statseide konsernet. Hvem visste hva og når? Hvem snakket med hvem, hvor og når? Til tross for ulike retoriske situasjoner, er det fristende å trekke fram

²⁶ Aristoteles 1983 (Hastrups oversettelse).

det som kom til å bli Manuela Ramin-Osmundsen-saken et par måneder tidligere. Journalister ropte, ringte og fortalte om detaljene, om klokkeslett og middager, og politikere og partiledere ropte om å bli sett og hørt. Ikke minst handlet det om vennskap. Kjennskap eller vennskap, ble det store spørsmålet.

Med fare for å tape egen etos, finner jeg det igjen interessant å igjen trekke fram kjønn, denne gangen knyttet til etos. Å snakke om retorikk i Norge, eventuelt også i Vesten, som faderens røst, basert på faderens lov, er i dag vanskeligere enn for 100 år siden og åpner i liten grad for den type spørsmål jeg ønsker å stille. Med kvinner plassert i de fleste stillinger og ansvarsfulle jobber i mange land, vet vi at retorikk i sin form neppe er kjønnsespesifikk – kvinners tidligere antatte dialogiske og ikke-agonistiske retorikk var mer kulturbestemt enn biologisk fundert. Betyr da dette at kjønn er uvesentlig? Betyr det at kjønn forsvinner straks man er i en maktposisjon?

Et visst løft hen mot denne type spørsmål kan Brigitte Mrals drøfting av primær- og sekundær-etos²⁷ gi oss. Primær-etos vil si etos allerede etablert før eller utenfor talesituasjonen og sekundær-etos, den man innehar under selve talesituasjonen, reiser interessante spørsmål fordi høy, mindre høy og lav status alltid vil spille en rolle når det gjelder talerens etos. Man kan, som Mral understreker, tenke rundt primær-etos i relasjon til kjønn, samt kjønnets betydning med hensyn til etablering av tillit (etos) i det offentlige rom. Baksaa's etos, først og fremst det aspektet ved etos som er knyttet til hans personlige karakter (arete), er adskillig redusert og ganske tynnslett. Derimot vil Baksaa's kompetanse, hans fronesis, i enkeltes øyne være forsterket: Denne mannen er passe tøff. Men ville en kvinnelig direktør overlevd en tilsvarende retorisk situasjon med tilsvarende nølende retorisk handlekraft, altså en så syltynn sekundær-etos? undrer jeg. Sagt på en annen måte: Ville en kvinnes personlige svekkete karakter i en tilsvarende situasjon smittet over på hennes kompetanse som bedriftsleder? Og burde man kanskje, slik materialistisk orienterte språkforskere ser det²⁸, drøfte den retoriske situasjon, retorikk, primær-eller sekundær-etos inkludert, som ideologisk betinget – slik den i noen grad også vil være det for journalister?

Jo Bech-Karlsen:

²⁷ Mral 2003:34-50

²⁸ Cloud 1994

Nasjonaldagen 17. mai ga alle parter et lite pusterom, men så skjer det en ny omdreining i saken 20. mai. "Skjebnemøte for Baksaa", skriver Aftenposten.²⁹ Telenor-lederen er innkalt for å forklare seg "i et hasteinnkalt styremøte". Nå starter et retorisk spill som knapt kan forstås uten å fortolkes. Journalistene i Aftenposten værer tilsynelatende blod, og presser det de kan foran styremøtet, som avholdes samme dag. Styreleder Harald Norvik "er krystallklar, og refsers Telenorsjef Jon Fredrik Baksaa: -Ledelsen burde ha visst om dette, det er selvsagt, sier Norvik til Aftenposten." Økonomiredaktør Ola Storeng bygger opp under offensiven i en kommentar: "Jon Fredrik Baksaa's fremtid som konsernsjef kan henge i en tynn tråd".³⁰ Telenor-sjefen selv er ikke tilgjengelig for konfrontasjon. Det er etikkdirektøren som uttaler seg, og kun om hvordan ledelsen har informert myndighetene.

Neste dag, den 21. mai, forsøker Aftenposten å presse videre: "Må forklare seg til Telenoreiere".³¹ Telenor-sjefen er bedt om å stille på et møte med en av eierne, KLP Kapitalforvaltning. Aftenposten gir inntrykk av at han er under sterkt og kontinuerlig press. En etisk rådgiver hos KLP utaler at de vil "følge saken tett opp fremover". Det kan virke som om hans snarlige avgang er en mulig, ja sannsynlig utgang. Mye tyder på at dette er overspill to dager på rad fra Aftenpostens journalister. Man forsøker å dramatisere en situasjon som nok var ubehagelig, men neppe så dramatisk (for Baksaa). Det lukter avtalt spill lang vei, og det røpes allerede i den finurlige formuleringen til styreformann Norvik dagen før: Ledelsen "burde ha visst om dette". Han deler ut en mild ørefik, men godtar samtidig at ledelsen ikke har visst om de alvorlige forholdene, og dermed kan Baksaa fritas for ansvar.

Dette blir halmstrået styreformannen og Telenor-ledelsen klamrer seg til: *Man visste ikke*. Styret i Telenor gir Baksaa "full tillit", og han forsøker å ta brodden av kritikken: "Jeg opplever ikke at jeg er blitt refset av Norvik",³² sier han. Styrelederen har kanskje ikke vært så "krystallklar" som Aftenposten skrev? Det var kanskje også overspill å hevde at han "refsers" Baksaa? Det er forskjell på kosmetisk refs og refs med en alvorlig undertone. Det oppsiktsvekkende denne dagen er egentlig at styret har gitt Baksaa full tillit, ikke at han er innkalt til møte med en av eierne for å redegjøre for saken. Avisen gir inntrykk av at Baksaa fortsatt lever farlig, mens han i virkeligheten er utenfor fare og har fått styrelederens beskyttende vinger over sitt hode. En mer kritisk, og mindre konstruert, journalistisk vinkling

²⁹ Aftenposten 20.05.2008, s. 2-3, del 3.

³⁰ Aftenposten 20.05.2008, s. 3, del 3.

³¹ Aftenposten 21.05.2008, s. 2-3, del 3.

³² Aftenposten 21.05.2008, s. 3, del 3.

kunne satt søkelys på Telenor-ledelsens ansvar for forholdene i Bangladesh (og i andre fattige land der Telenor har underleverandører). Det burde være enkelt å finne kritiske kilder som kunne uttale seg om ansvarsforholdene og hvor lett Baksaas hadde sluppet unna. Flere medier velger da også den vinklingen etter hvert.

Journalistene er på leting etter nye avsløringer, og dryppvis kommer det fram at situasjonen er alvorlig flere steder enn i Bangladesh. Flere mennesker, på et tidspunkt så mange som sju, hadde mistet livet i arbeid hos Telenors underleverandører. Men det kommer seint, for det meste etter at vår undersøkelsesperiode er over. Det at det kommer så seint og spredt, gjør at det ikke får den mediekraft det kunne ha hatt om disse grove forholdene ble avslørt mer samlet og på et tidlig tidspunkt, for eksempel samme dag som styremøtet i Telenor skulle behandle saken. Journalistene brukte for langt tid på å finne fakta til å få noen avgjørende innvirkning på prosessen i Telenor. Når de nye avsløringene kom, hadde styret allerede gitt Baksaas full tillit, og Telenor-ledelsen retter blikket framover.

I skyggen av den mediekonstruerte faresituasjonen for Baksaas, kan Telenor trøstig fortsette med sin nye mediestrategi, og Aftenposten er med: ”Vil hjelpe barnearbeiderne”, heter det i en tittel ved siden av hovedoppslaget 21. mai. Informasjonsdirektøren i Telenor skal vise selskapets byggende og menneskelige ansikt: ”Vi forsøker nå å identifisere guttene som var med i filmen for å se hvordan vi kan få hjulpet dem, enten med skolegang eller alternativt arbeid”, sier han. En innviklet vase av retoriske situasjoner har oppstått. Hvordan vil du forsøke å nøste opp i denne vasen, Berit?

Berit von der Lippe

Vasen framviser en kirurgisk operert profil - nesten uavhengig av hvilken vinkel fortellingene ses og leses ut fra. ”Vi er sterkt berørt (...) Vi har kurset underleverandørene (...), men har helt klart vært for dårlige til å følge opp (...)”, er Baksaas’ mantra i Aftenposten etter ”avsløringen”. Dette sterkt berørte vi-et Baksaas løfter fram, samtidig som han skynder seg å fortelle om egen innsats så å si i tråd med Corporate Social Responsibility, vitner om en balansegang mellom ansvar og ansvarsfraskrivelse. Hvem er ”vi”? Inkluderer han statens (u-)synlige hånd og regjeringen?

Det er *underleverandørene* som ikke har forstått, ikke vil og ikke bryr seg – når alt kommer til alt. Aftenpostens journalister har lite å fortelle den første dagen, det handler

hovedsakelig om referanser til dokumentaren. Situasjonen forelå før retoriske innspill i norske medier, men underbygger likevel først og fremst Vatz' forståelse: Et skille mellom situasjon og retorikk er vanskelig å operere med. Samtidig viser dokumentaren noe av det problematiske ved Vatz' temmelig sofistiske eller relativistiske – postmoderne? – syn på forståelse av virkeligheten. Uansett vil dokumentaren kontinuerlig være en slags bakteppe Baksaa ses i mørke av. Levende bilder viser – og viste i dokumentaren - hvem som gjør hva mot hvem, når og hvor. Bildene er ikke uten retorisk kraft, ei heller uten argumentativ kraft. Bilder synliggjør i en viss forstand – og gir føringer hen mot - hvem som bør roses eller prises, og dermed hvem som bør klandres og reageres mot.³³ Bilder synliggjør avmakt og makt, samt pulverisering av det siste, altså makt. Dette, Jo, må vi ikke glemme.

På spørsmål om Baksaa ikke får bismak i munnen når han ”soper inn enorme summer i det lutfattige landet”, svarer han at det får han ikke. Han bygger opp landet. Dette er tåketale og nytale på en og samme tid. Det er en talemåte som likevel framstår som nesten-logisk og nesten-naturlig. Det minner adskillig om tautologier: Det er slik fordi det er slik. Og da er det nettopp sånn det er. Stemmen vi med ett både så og hørte, var den svakt medfølelse snarere enn den patriarkalske. Diskrepansen mellom Telenors bilde av seg selv og dokumentaren, altså levende bilder, om Telenor, plasserte Baksaa i en situasjon som fordret en noe mindre entydig og hardtslående retorikk enn den Telenor-direktøren leverte.

Hele framstillingen av saken handler om maktstrukturer hjemme og ute – uten at disse strukturene inngår i noen av tekstene. Det er denne utelatelsen og usynliggjøringen som i mine øyne er det mest talende og det mest interessante ved hele historien. Det er dette jeg mener Bitzer og hans forståelse av den retoriske situasjonen også stenger ute – eller inne. Dette er det store doxa, det tatt-for-gitte ved den hegemoniske diskurs om globaliseringens friheter. Sammen med medier og journalister aner vi atter en gang en form for rettstale der noen er dommere og framstår både som det norske folkets og fattige folks beskyttere. En dag lar avisen Harald Norvik framstå som redningsmann, slik du påpekte. Mannen ”vil ha alle kortene på bordet...” og ”kalle Telenor-sjefen inn på teppet”.³⁴ Det var dette skjebnemøtet du nevnte. Vennene Baksaa og Norvik skal snakke sammen. (Kanskje er de bare bekjente? De har helt sikkert spist middager sammen.) Dagen etter lyder overskriften ”Styrelederen tar selvkritikk.”³⁵ Norvik ”erkjente i går at styret også er skyld i at kontrollen med selskapets

³³ Lippe 2007.

³⁴ Aftenposten 20.05.2008, s. 2-3, del 3.

³⁵ Aftenposten 21.05.2008, s. 3, del 3.

underleverandører har vært for dårlig.” Gårsdagens helt, rydnings- og redningsmann fra Aftenpostens egne spalter, er med ett ikledd mindre prangende gevanter.

”Hadde Telenor lyttet til rådene fra daglig leder Kristin Holter ...”. Ja, hva da? undrer jeg og tenker igjen på retorikk og den retoriske situasjonen. Om nyhetsartiklene kan ses i lys eller mørke av Bitzer, er det fordi selve saken - en sak om liv og død, blod, forgiftning av natur og jordbruksarealer, ødeleggelse og smerte - i hovedsak begrenses til det å finne eller avkreve ”a fitting response” på ”exigence” – innenfor et tankemønster der også ’positive modifications’ synes temmelig entydige, kontrollerbare og analyserbare. Samtidig er Vatz’ hovedpoeng at retoriske situasjoner skapes eller konstrueres (av retorikken). Dermed er Vatz den av de to som har mest relevans for den type tekster det her er snakk om. La meg likevel tilføye – ikke minst for å løfte fram den nyansering Bitzer faktisk utviste – det han inkluderte i forståelsen av retoriske situasjoner, nemlig at mange situasjoner oppstår uten at de overhodet registreres. Her treffer Bitzer blink; det som blir nyheter og en del av en retorisk situasjon i mediene, er avhengig av hvem som vil se hva og når noe skal ses. Holter hadde lenge sett, men valgte å være avventende – i håp om at taushetens retorikk skulle få råde?

Som du allerede har antydnet, er journalistene rådville og fortellingene lite konsistente, for å si det forsiktig. Når du skriver om journalistikk, sjangre og den gode reportasjen³⁶, hvordan tenker du dette i forhold til retoriske situasjoner? Hva tenker du journalister tenker? Og hvordan vil du plassere Bitzer og Vatz i forhold til dine arbeider?

Jo Bech-Karlsen

I sin bok om kildekritikk, skiller Egil Fossum mellom tre nivåer i journalistikk.³⁷ Det laveste nivået er referatjournalistikk, som han kaller det ”kildestyrte nivået”. Man kan ikke stå inne for mer enn at det er sant at kildene sier det de sier. Det neste nivået er undersøkende journalistikk, som Fossum kaller ”det journaliststyrte nivået”. Journalistene må kunne stå inne for at det kilden sier er sant eller usant. På dette nivået kreves det altså verifikasjon. Det høyeste nivået dreier seg om analyse av årsaker, konsekvenser og betydning.

Aftenposten og andre norske medier befant seg på det laveste nivået i den tiden vi undersøkte etter avsløringen 20. mai. Man kunne ikke verifisere utsagn fra hovedkilder som Baksaa, Norvik og Holter, men måtte nøye seg med å bringe videre det de sa. I prinsippet

³⁶ Bech-Karlsen 2002.

³⁷ Fossum 1991: 100-108.

kunne de alle ha løyet og manipulert uten at det ville blitt oppdaget av journalistene (i så fall kunne det ha kommet for en dag seinere, men kanskje for seint til å få konsekvenser). Det er Bitzers situasjonsforståelse som gjelder for journalistene: Retoriske situasjoner oppstår, og dersom de oppfattes som påtrengende og viktige nok, må de håndteres fortløpende. På denne måten halser journalistene etter begivenhetene, som de turnerer så å si på løpende bånd. I en slik forståelse av problemer som *dukker opp* (fra ingensteds?), blir det lite rom for undersøkende journalistikk og analyse. Vatz er derfor høyst aktuell for å klargjøre hva journalistikk på høyere nivåer vil kreve. Han minner journalistene om at situasjoner har forspill gjennom historie, tradisjoner og kultur; de oppstår ikke bare av seg selv. Hvilke retoriske ytringer og handlinger i fortiden kan ha bidratt til å skape situasjonen? Problemer har røtter og årsaker, som igjen kan bidra til å si noe om deres betydning, omfang og konsekvenser. Ved å jobbe ut fra Vatz, kan journalistene heve arbeidet sitt til de to høyere nivåene.

Du nevner den gode reportasjen. Reportasjen befinner seg i prinsippet på et høyere nivå enn referatjournalistikken, fordi den grunnleggende bygger på journalistens egen tilstedeværelse og observasjon på steder og åsteder.³⁸ Journalisten kan verifisere gjennom eget blikk på forholdene (og ved å snakke med mennesker på stedet, ikke minst de ”usynlige” kildene som rammes av problemenes konsekvenser, de som litt kynisk kalles konsekvenseskperter). Reportasjer finnes ikke i Aftenpostens og de andre medienes dekning de første dagene. Den eneste reportasjen er laget av den danske tv-journalisten som avslørte de alvorlige forholdene i Bangladesh. Det er journalistikk på nivå 2 og 3: Journalisten har kontroll gjennom egne observasjoner, troverdige kilder og annen form for håndfast dokumentasjon. Dokumentaren bidrar også til å forstå og forklare hvordan forholdene kunne få utvikle seg slik (analyse og bakgrunn). Det ligger dessuten både dokumentasjons- og overbevisningskraft i de sterke levende bildene fra åstedene. At en filmfotograf har løftet den retoriske kraften i reportasjen mange hakk, slik du selv påpeker, inngår som en vesentlig del av saken. Styrken i dokumentasjonen gjorde det umulig for ansvarlige makthavere å forsøke å bagatellisere situasjonen. De måtte satse på et annet kort – å vri oppmerksomheten bort fra ansvarsforhold og over på tiltak i framtiden.

Berit von der Lippe

³⁸ Bech-Karlsen 2002: 147.

Og framtida er, som bekjent, vanskelig å spå om. Dessuten er det mange aspekter ved dagens medier vi har valgt bort når vi har gitt Bitzer og Vatz så mye plass. Det er ikke urimelig å anta at dette fokuset likevel kan belyse (noe av) den retoriske situasjonen slik den framsto i første fase for de ansvarlige i Telenor: Troen på selv å kunne kontrollere situasjonen, troen på selv å kunne kontrollere hvem som skulle skrive hva og selv legge føringer for når og hvordan de skulle komme med egne retoriske ut- og innspill. Din måte å kople de to herrer opp mot journalistikk på er interessant. Selv synes jeg det er nærliggende å knytte an til det jeg hos begge vurderer som et unyansert perspektiv på retoren ved å tillegge denne en nesten udiskutabel kraft. Dermed er det fristende å se både Bitzer og Vatz som typiske representanter for den retoriske disiplin, om de er aldri så uenige. Samtidig mener jeg nettopp perspektivet de har på retoren er interessant fordi det antakelig stemmer usedvanlig godt med bildet Baksaas, Norvik og andre har av seg selv som retorer. De er vant med at egne budskap er de som til slutt vinner fram og blir avgjørende, basert på en nesten-tatt-for-gitt elitær tenkning, praksis og tale.

Den senere tida har det – heldigvis – kommet flere stemmer inn på den retoriske arena og særlig når det gjelder det vi har omtalt: Den retoriske situasjon, som muligens burde hatt ubestemt flertallsform og vært omtalt deretter, altså retoriske situasjoner. Et etymologisk blikk på røttene til ”situasjon”, kan åpne opp for det sammensatte, flytende og ikke-avgrensede med hensyn til kairos, medier og makt. Ordet peker hen mot det latinske *situare* og *situs*, som på norsk vil bety lokalisering, sted og/eller plass. Mens samtlige av disse begrepene en gang refererte til et spesifikt og klart definerbart område hvor bestemte ting, mennesker og fenomener hørte til, er denne type grensesetting eller presise lokalisering for ”tingenes” plass i dag blitt adskillig mer problematisk – enkelte vil hevde umulig. Dels kan dette si noe om stedets dimensjon – eller plassens plass og relevans - med hensyn til retoriske situasjoner og hvorfor flertallsformen er mest dekkende; dels sier dette noe om det vanskelig definerbare når det gjelder forståelse av retoriske situasjoner i dagens samfunn. Det handler i stadig større grad om situasjoner som trans-situasjonelle, transnasjonale eller globale. Når bedrifts- eller konsernledere nettopp i transnasjonale og globale foretak synes å tro det er relativt enkelt å finne – og/eller betale for - passende svar til passende tid(spunkter), forteller dette igjen om egen tro på egen retoriske og ikke-retoriske potens. Jenny Edbauer kan ha noe rett når hun sier at det bare er i jussen og innenfor rettsapparatet at den nevnte type klare oppfatning av lokalisering fremdeles er viktig.³⁹

³⁹ Edbauer 2005: 5-24.

Se også Scott, J. Blake. 2006: ss.115-143, Biesecker, Barbara A. 1989: 110-30

Den retoriske situasjonen er heller ikke et ”sted” vi bare kan besøke eller beskue ved å avgrense denne til relativt klart adskilte elementer – bestemte personer, hendelser, objekter og ytringer. Alle disse elementene er der, men influeres av møter og inntrykk både innenfra og utenfra; tidligere tiders mer ugjennomtrengelige bymurer fins knapt, og innenfor både byer og steder strømmer kontinuerlig inntrykk og uttrykk, retorikk i ulike varianter. Retoriske situasjoner bør ses som deler i åpne nettverk, der mange ulike hendelser og mennesker blandes sammen eller møtes. Dermed vil også segmentering av det retoriske i tredelingen utsiger/retor, tekst og tilhører begrense både utsikt og innsikt til kairos. Publikum, som tilhørere (audience) i tradisjonell forstand, er muligens ikke en saga blott, men er uansett et mer åpent og flytende begrep enn Bitzer og Vatz gir rom for.

Jeg vil trekke vekslers på noen av de stemmene jeg mener bidrar til å løfte blikket og hen mot dagens multimedieverden. Theresa de Lauretis’ stemme er en av de jeg vil løfte fram.⁴⁰ Hun går i Foucaults fotspor uten at hun fotfølger ham hele veien. Også hun vektlegger forholdet mellom det sosiale og det diskursive, det vil si summen av de betydningsstrukturene vi inngår i, omgis av og på ulike måter deltar mer eller mindre aktivt i. De Lauretis inkluderer store deler av det intertekstuelle landskapet rundt oss, med andre ord språk og bilder i massemedier, samt kommunikative praksiser knyttet til dagliglivet. Dermed åpner hennes stemme mer enn Foucaults opp for praksiser knyttet til internett, mobiltelefoni og elektroniske medier forøvrig. Hun løfter dessuten fram det kjønnete ved diskursive såvel som ikke-diskursive praksiser. Ikke helt ulikt Foucault legger hun vekt på sosial tilhørighet og bringer dette inn i det hun kaller sosiale teknologier - sosialiserings-, disiplinerings- og normaliseringsprosesser vi inngår i. Disse prosessene setter spor i oss, i vår oppførsel og i alle sosiale relasjoner vi opplever. Om kjønn og kjønnete praksiser er både flytende, ulike og i stadig endring, er det fremdeles visse praksiser man forbinder med kvinnelige og mannlige – sågar i likestillingslandet Norge.

De Lauretis understreker nettopp det ikke-fastlåste både i språkbruk og sosiale praksiser, samtidig som hun retter søkelys mot det hun ser som en mannlige, patriarkalsk språkbruk og tenkemåte – en tenke- og talemåte jeg mener kjennetegner denne type bedriftsledere. Hennes hovedpoeng, samspillet mellom sosiale praksiser og språkbruk eller diskursive praksiser, har atskillig relevans med hensyn til å forstå noe av det komplekse samspillet mellom retorikk og ulike retoriske situasjoner. Her vil jeg være mer konkret og knytte an til selve dokumentaren. Vi så deler av det såkalte postmoderne teorier åpner for, men sjelden tydeliggjør. Vi så ulike

⁴⁰ de Lauretis 1989.

praksiser som ledd i både sosialisering og disiplinering. Vi så hva de lavtlønte måtte utføre av arbeider og den disiplinering de dermed var pålagt. Vi så tilstedeværelsen av bare gutter og menn – et (livs)farlig arbeide lite egnet for jenter og kvinner/mødre (som jo må ha vært opptatt med andre gjøremål)? Det ”flytende” fikk en materialitet slik det også er i livene mennesker lever. Og endelig så vi (hvis vi ville se) hvordan globaliseringens maktstrukturer setter ulike spor i livene vi lever. En kulturell praksis har derimot stadig flere mennesker felles: bruk av mobiltelefon.

Med referanse også til Foucault og hans drøftinger om hvem som kan si hva og i hvilke situasjoner, ser jeg også aspekter av retorisk handling som handling bestemt – i alle fall i noen grad - av retoriske situasjoner. Franskmannen vurderer dette i lys av sammensatte økonomiske, kulturelle og ideologiske faktorer som har innflytelse på mulige ”fitting responses”. Handlinger man en gang har ansett som mer eller mindre ubetydelige eller uvesentlige, kan med ett framstå som illegitime. Med en hegemonisk forståelse av egen maktposisjon (som tas for gitt?) og en oppfatning om at de ”rette svarene” ser ut til å kunne skreddersys, vil Baksaa, Norvik og etter hvert noen flere framgangsrike kvinner, måtte foreta retorisk innlærte øvelser som hurtig vil kunne tømmes for innhold. Og retorikken mister sin kraft. Oppvisnings- og forsvarstaler må endres – eller bedre: modifiseres. Nye nytaler popper opp og nye formuleringer for etiske standarder ser dagens lys. Mennesker, deres handlinger, retoriske eller ikke-retoriske, underlegges skiftende disiplineringsteknologier og vurderes ulikt til ulike tider. Omdømmebegrepet framstår allerede med et visst ironisk skjær og bør vel snart skiftes ut med nye eufemismer?

Når de ulike aktørene inntar ulike roller og faktisk også bidrar til å endre retoriske situasjoner, vet vi at tidligere antatt og relativt klart definerbare begreper ikke nødvendigvis mister sin betydning, men fungerer først og fremst som anskueliggjøring av endringer – endringer som finner, vil finne og har funnet sted den seinere tida. Takket være blant annet Telenors produkter, i dette tilfellet mobiltelefoner, sier det mye om grenser som vanskelig kan trekkes, ord og begreper som vanskelig kan avgrenses mot andre ord og begreper. Hvem som et øyeblikk inntar publikum-mottaker-rollene, eller hvem som bidrar til at nye diskurser med nye retoriske situasjoner oppstår, er heldigvis ikke fastlagt – og i alle fall ikke én gang for alle.

Publikum er ikke publikum hvis de faktisk ikke kan overtales til å tenke eller handle på talerens ønskede måte, eller har mulighet til å handle, eller til sist ikke har den viljen til å

skape den endringen taleren ønsker, i følge Kjeldsen⁴¹. Dette er vanskelig å gripe eller begripe i i lys av de nevnte endringer. Enda mer problematisk blir forståelse av retorisk vellykkethet, altså ønsket effekt hos et publikum, siden det å velge seg det publikumet som lettest eller best kan motiveres til å skape den, er mindre kontrollerbart enn noen gang, tenker jeg. Muligheter for tidligere marginaliserte mennesker eksisterer i dag på en ny, om ikke grenseløs, måte. De deltar i en viss forstand som ulike aktører med ulike retoriske inn- og utspill på ulike retoriske arenaer. Var det ikke det de gjorde via dokumentaren? undrer jeg.

Når Gayatri C. Spivak spør i sitt banebrytende arbeide med den talende tittel, "Can the Subaltern Speak?"⁴², om hva som skjer når den marginaliserte snakker, åpner hun dørene ytterligere og peker direkte hen mot globale maktstrukturer. Baksaas med flere måtte denne gangen lytte, også til de marginalisertes stemmer. De marginaliserte inngikk i den retoriske situasjonen og i noen grad i noen øyeblikk som retorer. Men hvor godt patriarkene lytter og hvor lenge, er et annet spørsmål. Om de marginaliserte virkelig skulle utgjøre noen motmakt, vil det måtte dreie seg om endringer på flere plan – endringer vi foreløpig synes like fjernt fra som avstanden i rommet mellom "oss" og "dem", moderne massemedier til tross. Baksaas og hans likemenn vil uansett være parat til flere ferdigsnekrete svar på framtidige retoriske situasjoner. Hvorvidt han vil lykkes, kommer vitterlig an på journalisters oppsøkende og undersøkende virksomhet, bokstavelig talt. Motmakt handler til de grader om kildevalg. Og i saker som denne, fins tydeligvis kilder, altså mennesker som våger å utgjøre en motmakt – om noen vil lytte...

Jo Bech-Karlsen

Ja, det er avgjørende hvem journalistene låner øre til! Deres oppsøkende virksomhet var mildest talt beskjedent i Telenor-saken, det var som sagt ren plankekjøring på laveste nivå, i hovedsak på maktens premisser. Jan Lindhardt beskrev i 1987 pressen som "i mangt og meget retorikkens arvtager", som "forsøker netop at gøre stoffet så nærværende for os, at vi ikke kan lades kolde, men oplever det samme, som journalisten gjorde, da han stod overfor fænomenet selv".⁴³, Lindhardts poeng var at journalistikken på klassisk retorisk vis spiller på sammenhengen mellom fornuft og følelse, og avviser at fornuften står i motsetning til følelsen. "Iflg. denne tankegang kan oppfattelse og følelse således ikke skilles ad", skriver

⁴¹ Kjeldsen op.cit:84

⁴² Spivak 1988

⁴³ Lindhardt 1987: 83.

Lindhardt.⁴⁴ Men det er en idealisert versjon av dagens presse han beskrev for over 20 år siden. Han ville blitt skuffet over avisenes dekning av Telenor-saken, der selve grunnforutsetningen for sammenlikningen mangler: Journalistene utsetter seg ikke for ”fænomenet selv”, og kan følgelig heller ikke gjøre stoffet nærværende og få publikum til å oppleve det samme som dem; de har ikke opplevd noe! Dette faller inn i et trist, men velkjent mønster: Den oppsøkende reportasjen er truet, og trolig i tilbakegang.⁴⁵ Da blir Lindhardts innsikt et journalistisk paradoks: ”jo viktigere erkendelsen er, desto mer følelsebetonet er den”.⁴⁶ Der direktører, ministere og andre makthavere får snakke fritt, har følelsen magre kår. Der er det er føleriet som rår (Baksaas: ”Vi er sterkt berørt”). Det er en følelsesberørthet som står langt fra erkjennelsen.

Det har skjedd mye med journalistikken siden Lindhardts optimistiske utlegning av pressen som retorikkens arvtaker. Som du viser, Berit, er den lineære retoriske tredelingen lite oppdatert på dagens (teknologiske) situasjon, slik medievitenskapen lenge har vært klar over når det gjelder massekommunikasjon. I det nye flermediale landskapet, der mediehusene sender kontinuerlig i flere kanaler, har det skjedd mange rolleendringer – til dels rollebytter. Publikum kan være avsendere, journalister blir mottakere, og budskapet kan være fellesprodukter under kontinuerlig bearbeidelse. På kildesiden har dette store konsekvenser, som makthavere med klippekort til mediene ennå ikke har tatt inn over seg. Den hierarkiske forestillingen om å styre informasjonen er en overlevning fra den lineære, mer kontrollerbare kommunikasjonsprosessen, der avsenderen hadde overtaket. Eksempelet med Telenor viser hvor umulig den forestillingen er i dag. Allerede før Baksaas nådde ut i de tre utvalgte papiravisene (mediedinosaurer i denne sammenheng), hadde de lynkjappe nettmediene lekket og ropt om avsløringen i minst et døgn. Mobiltelefonen var en av forutsetningene; ved hjelp av den blir et mangehodet publikumstroll omskapt til avsendere, enten på egen kjøll eller i samhandling med nettreksjonene. Dessuten er ikke publikum henvist til å ta imot avisenes elitedominerte versjoner; de kan søke alternativ informasjon fra hele verden – og de gjør det. Selv i et fattig land som Bangladesh er det medier og nettsteder som sender lokale versjoner på forståelige språk, og som kan virke som aktiv motinformasjon.

Det er, slik jeg forstår deg Berit, noe paradoksalt i denne situasjonen (og lignende situasjoner) for maktkilder som Baksaas. For det første tvinges de, i tilspissede situasjoner, til å framstå lyttende i mediene, også overfor ”de marginalisertes stemmer”. Men hvor dypt

⁴⁴ Op. Cit.

⁴⁵ Frey 2007: 98-99, Allern 2002: 115-119, Bech-Karlsen 2002: 17-19.

⁴⁶ Lindhardt 1987: 86.

stikker denne tilsynelatende lyttende holdningen? For – for det andre vil de, som du påpeker, uansett fortsette å snekre nye ferdige svar på framtidens retoriske situasjoner. Kan vi tenke oss at denne hule dobbeltheten blir avslørt av publikum, slik at makthavere av denne skolen, nærmest uunngåelig, manøvrerer seg inn i en bakevje der deres retorikk ”tømmes for innhold”? Kan de selv komme til å ende opp som ”marginaliserte stemmer”? I en viss forstand er det noe overskridende (og løfterikt) i den nye medieretoriske situasjonen. Men samtidig består jo makten, i økonomisk og materiell forstand. Den søker nye utveier og ansetter enda mer drevne kommunikasjonsrådgivere. Forestillingen om at journalistikken står i et kritisk motsetningsforhold til den økonomiske makten kan være naiv. Man må ha klart for seg ”at det journalistiske felt er organisert etter en struktur som er homolog med de andre feltene, og at vekten på det ”kommersielle” er meget stor der”, skriver Pierre Bourdieu.⁴⁷ Dette poenget understreker også Tore Slaatta i sin bok fra den siste norske Makt- og demokratiutredningen. Det journalistiske feltets autonomi er ”kontinuerlig utfordret av de posisjoner, strukturer og logikker som gjelder i de øvrige feltene i samfunnet, det være seg det økonomiske, politiske eller kulturelle feltet”.⁴⁸ Forestillingen om pressen som samfunnets vaktbikkje kan altså være overdrevet. Nærheten mellom journalister og bedriftsledere, i tenkemåte og innstilling, kan være større enn vi vanligvis tenker oss. For å slutte ringen går jeg tilbake til Gramscis hegemonibegrep:⁴⁹ Han poengterer at hegemoniet alltid synes å tilby det publikum tilsynelatende ønsker seg. Slik virket det fornuftig at Telenor-ledelsen uttrykte ønske om å ta tak i problemene; alle ønsker jo å rydde opp i problemer! Men samtidig kan man ikke framstille seg *altfor* ren. Bare ved å ta opp i seg og vise fram verdier og forståelser i konflikt, kan hegemoniet opprettholdes. Dermed måtte man også innrømme at mye kunne vært gjort annerledes. Denne analysen passer godt på Telenor-ledelsens manøvrer, og dermed er den heller ikke fjern fra hvordan journalistene tenker, utfordret som de til enhver tid er av rådende tenkning blant annet innenfor det økonomiske feltet. Journalistene fulgte den doble ”oppskriften” til Gramsci – for å forsvare *sitt* hegemoni?

Litteratur

Allern, Sigurd. 2002. *Nyhetsverdier*. 2. opplag. Fredrikstad: IJ-forlaget.

⁴⁷ Bourdieu 1998: 82.

⁴⁸ Slaatta 2003: 232.

⁴⁹ Gramsci 1978.

- Aristoteles. 1983. *Retorik*. Viborg: Museum Tusculanums forlag.
- Bech-Karlsen, Jo. 2002. *Reportasjen*. 2. opplag. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bitzer 1968. "The rhetorical situation". I *Philosophy and Rhetoric*, 1 (1): 1-14.
- Biesecker, Barbara A. "Rethinking the Rhetorical Situation from Within the Thematic of *Différance*." *Philosophy and Rhetoric*, 22.2 (1989): 110-30
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Om TV – og journalistikkens magt*. København: Tiderne skifter.
- Bourdieu, Pierre. 1979. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge University Press.
- Cloud, Dana L. (1994) "The materiality of discourse as Oxymoron" i *Western Journal of Communication*. Vol.58, Iss.3.:ss.141-163
- Edbauer, Jenny, 2005. "Unframing Models of Public Distribution: From Rhetorical Situation to Rhetorical Ecologies", i *Rhetoric Society Quarterly* 35, no.4:5 - 5-24, 20
- Fossum 1991. *Er nå det så sikkert?* Journalistikk og kildekritikk. Oslo: Cappelen Fakta. 100-108.
- Frey, Elsebeth. 2007. *Ideal og realitet. En analyse av nyhetsreportasjen i tre norske aviser*. Hovedoppgave i journalistikk. Institutt for medier og kommunikasjon, Universitetet i Oslo.
- Glenn, Cheryl (2002) "Silence: A Rhetoric Art for Resisting Discipline(s)." *JAC* 22.2 (Spring)
- Glenn, C., 2004. *Unspoken : a rhetoric of silence*. Carbondale : Southern Illinois University Press.
- Gramsci, Antonio, 1978. *Selections from the Prison Notebooks*. London : Lawrence.
- Johannesen, R. L., 1974, . "The Functions of Silence: A Plea for Communication Research." *Western Speech* 38.1 (Winter 1974): 25-35.
- Kabel, Lars. 2008. *Dansk journalistikforskning 2002 – 2007*. København: Dagspressens Fond.
- Kjeldsen, Jens. 2006. *Retorikk i vår tid*. Oslo: Spartacus.
- de Lauretis, Theresa, 1989, *The Technology of Gender*, Bloomington. Indiana University Press
- Lindhardt 1987. *Retorik*. København: Munksgaard/LNU/Cappelen
- Lippe, Berit von der. 2007. "Taushetens kjønnete retorikk" i *Materialisten*. No.3.
- Mral, B. 2003. Motståndes retorik. Om kvinnors argumentative strategier. I *Rhetorica Scandinavica*. Nr.27/September
- Royster, Jacqueline J. (1996) "When the First Voice You hear Is Not Your Own." I Said,
- Edward W. (1978) *Orientalism*. London: Penguin
- Scott, J. Blake 2006. "Kairos as Indeterminate Risk Management: The Pharmaceutical Industry's Response to Bioterrorism" i *Quarterly Journal of Speech*. London. Routledge

Slaatta, Tore. 2003. *Den norske medieorden*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Spivak, G.C. 1988 i Grossberg L. & Cary Nelson, *Marxism and the Interpretation of Culture*.
Houndmills: Macmillan

Vatz, Richard E. 1973. "The Myth of the Rhetorical Situation". *Philosophy and Rhetoric* 6.3

White, Eric C. 1987, *Kaironomia: On the Will-to-Invent*, London. Cornell University Press.